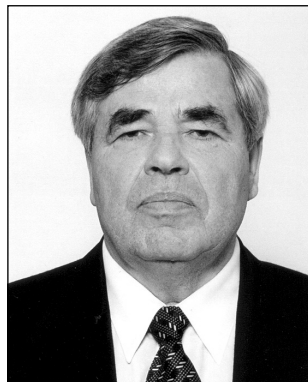

Сугестологічна природа психологічного досвіду особистості

Іван ЗЯЗЮН,

доктор філософських наук, академік НАПН України, директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (1938–2014)

Категорія «психологічний досвід» відсутня в загальній і віковій психології, не кажучи вже про педагогіку. Зрідка зустрічається й у підручниках та монографіях, зокрема, з педології (наприклад, у М.Басова) [1, с. 379]. Натомість широко використовуються категорії «розвиток» і «психологічний розвиток», «виховання» та «учіння» тощо. На нашу думку, поняття «психологічний досвід» більш рельєфно й змістовно представляє *цілісність* Людини взагалі і Особистості зокрема. Більш того, життєва практика людини базується на численній сукупності досвідів (наприклад, інтелектуальний, пізнавальний, апперцептивний, моральний, естетичний, культурний, професійний, життєвий тощо), які є своєрідними одиницями психологічного досвіду, у ньому «розчиняються» і ним представляються. Континуум-основоположні категорії психології, зокрема, *інтелект*, *афект* і *воля*, незамінні та єдині в представленні: цілісної сутності людини – як загального лише через психологічний досвід; у будь-якій конкретній змістово-складовій всякого досвіду – як одиничного лише в психологічній сутності. Йдеться про ексклюзивний психологічний досвід індивіда, який поки що залишився за рамками широкого наукового дослідження у вітчизняній психологічній теорії і практиці, порівняно зі світовою.

На пострадянському просторі взагалі і України зокрема у 1998 році вийшла друком перша монографія О.Лактіонова, доктора психологічних наук, професора Харківського державного університету імені В.Каразіна про різновиди індивідуального досвіду і їх зв'язку з психологічним – «Координати індивідуального досвіду» [11]. Автор зауважує: «...Не випадково в основу нашого дослідження

покладено поняття «координати індивідуального досвіду». За своєю визначальною перевагою в житті людини, з одного боку, і за рівнем нерозробленості, з другого, досвід людини в наш час відноситься до розряду таких, коли будь-яке дослідження не може бути остаточним і до кінця закінченим. Постають завдання координатного рівня, що потребують першочергового вирішення, дозволяють виокремити висхідний поняттєвий ряд індивідуального досвіду. До них належать визначення категоріального простору досвіду, основні принципи його формування й розвитку, системоутворювальний фактор, структурно-динамічна організація, рівні й підструктури, характер трансформаційних і адаптаційних процесів. Координатний погляд на проблему достатньо евристичний на початковому етапі дослідження, бо тим самим задається перелік і алгоритм загальної дослідницької програми. Зокрема, очевидним є завдання виокремлення категоріального простору індивідуального досвіду. Методологічна рефлексія поняття рівня досвіду особистості, діяльності дозволяє значною мірою уникати «незапланованих» пересічень і зміщень на етапі виокремлення відмітних характеристик досліджуваного поняття» [там само, с. 7].

Досліджуючи важливість досвіду в житті людини, її діяльності й дії і при цьому ігноруючи його в науках про людину, передусім у філософії, психології, педагогіці, неодмінно визначаються першопричини кризи в цих науках. Вони, граючись істинністю і неістинністю у своїх пошуках, надають перевагу неістинності, породжуючи специфічні формально-деструктивні ідеологеми, за якими приховується й набуває життєвості диктатура й тоталітаризм з їх духовною й фізичною гільйотиною. Авторитетний вождь пролетаріату В.Ленін у праці «Матеріалізм й емпіріокритицизм», визначаючи своє ставлення до прагматизму У.Джемса, побачив у ньому висміювання метафізики, матеріалізму й ідеалізму через досвід із посиленням на позитивізм, «який не виводить Бога за межі досвіду» [12, с. 167]. Дешифрувати фідеїзм було достатньо, щоб гуманітарні науки вилучили

поняття «психологічний досвід», «філософський досвід», «педагогічний досвід» тощо з наукового вжитку й перебували десятки років у повній відірваності від світових наукових досягнень у сферах, пов'язаних із досвідом людини.

Цікаво звернутися до культурно-історичної теорії Л.Виготського (1889–1934), одного з непересічних лідерів психологічної науки в 1920–1930-х роках. Його дослідження не могли обійти дефініцію досвіду, оскільки психічно-психологічний розвиток людини поза досвідом неможливий. Більш того, в радянський період цих років марксистська психологія розвивалася у проблемній постановці формування й розвитку свідомості людини, її генезису в суспільно-практичній діяльності й дії. Знову ж таки, як зрозуміти, як розвивати свідомість в освітній системі поза складовими психологічного досвіду – інтелектом, мисленням, пам'яттю, сприйманням, афектом, волею тощо, які в єдності й континуумності характеризують різні рівні їх досвідного зростання, а отже, і розвитку світогляду та творчого потенціалу кожної людини?

Л.Виготський виокремлює й аналізує начебто три самостійні види досвіду: історичний, соціальний і подвійний. В одній із перших своїх праць, де вчений визначає нові методологічні позиції психології («Свідомість як проблема психології поведінки» (1925)), він систематизує визначальні аспекти поняття «досвід», показує їх внутрішній зв'язок. Про історичний досвід він пише так: «Все наше життя, праця, поведінка базуються на найширшому використанні досвіду прожитих поколінь, який не передається через народження від батька до сина. Умовно (виділено автором. – Ред.) позначимо його як історичний досвід» [10, с. 84].

Не розкриваючи психологічного механізму такої «непередачі», Л.Виготський тут же вводить поняття «соціальний досвід», джерелом якого є життєдіяльність індивіда в реальному часі і відповідному йому соціальному оточенні. Наголошуючи на зв'язку історичного досвіду із соціальним, Л.Виготський робить висновок, що поряд з історичним «має бути досвід соціальний, досвід інших людей, який входить досить значним компонентом у поведінку людини» [там само].

Найбільш цікавим, зокрема й для наукового підходу до педології, є поняття подвійного досвіду, яким підсилюється основна думка про активний характер людської діяльності-дії. Саме тут Л.Виготський цитує відоме положення К.Маркса про вирізнення «поведінки-дії» бджоли й «діяльності-дії» архітектора. Подвійністю у такому випадку є ніщо інше, як ступені розвитку провідного механізму людської активності завдяки досвідові. Виникнення спочатку в процесі перероблення зовнішньої інформації певної досвідної психічної якості, завдяки активності індивіда вона стає його внутрішнім надбанням і набуває здатності до регуляції подальшої діяльності-дії. З позиції сучасної психології можна було б додати

– саморегуляції. Долаючи певну «схематичність» уявлень Л.Виготського, що, безсумнівно, використовувалася ним для самозахисту від поширеного в той час «буржуазного рецидивізму», можна було б сказати, що ним по суті була поставлена проблема суб'єкта досвіду взагалі і психологічного його досвіду зокрема. Подальшого розвитку проблематика власного індивідуального досвіду не одержала. Водночас досить-таки показово, що зовсім недавнє повернення до цієї теми [9, с. 5–13] розпочалося з трактування «досвіду» видатним ученим. Чи не на це розраховував Л.Виготський, екстраполюючи в майбутнє те, що не зміг, долаючи загрозу своєму фізичному існуванню, сказати за життя?

Психологічний досвід є структурно-динамічним формоутворенням життєдіяльності-дії індивіда. Відомо, що будь-який зміст має форму, будь-яка форма – змістовна. За своєю природою досвід є фіксованою формою життя людини. У цій формі лише психологічний досвід може узагальнити і на своїй людиноцентристській підвалині уможливити формування й розвиток різноманітності часткових життєвих досвідів як його складових. Розгортаючи принципову позицію про винятково психологічну природу досвіду, Т.Снігірєва і Л.Воробйова зовнішніми чинниками цього розгортання називають філософсько-культурологічні фактори. «Психологічний досвід особистості і культура можливі у єдиній взаємозумовленій системі. ...Вони пов'язані відношенням еквівалентності, коли частина рівновелика цілому» [9]. О.Лактіонов цьому методологічному узагальненню дає таку характеристику: «Важливо й корисно розширювати межі культурно-історичного бачення такого психологічного утворення, як досвід. Але тут самих дослідників підстерігає загроза втрати онтологічного змісту досвіду, його буття, унікальності, простоти й наочності його виявів в ході реалізації насущних потреб індивіда. У результаті декларується, але ніяк не виявляється, не конкретизується регулятивна функція самого досвіду. У черговий раз за складними філософсько-культурологічними побудовами (чи внаслідок цього) загублюється сам суб'єкт досвіду. Тепер уже добре відомо, що саме тут приховується основна слабкість культурно-історичної теорії й теорії діяльності, про що, між іншим, ще в 1939 році попереджав В.Зінченко» [11, с. 65].

Подібна колізія набула життєвості в педагогіці й продовжується впродовж десятків років. Як наука про освіту й виховання, педагогіка випустила з уваги два суб'єкти педагогічної дії – учителя й учня – і стала «бездітною» і «безвчительською». Автори підручників із педагогіки ігнорують іншомовні вітчизняні словники, які послуговуються давньогрецькими перекладами: учитель – той, хто веде дитину за руку, педагогіка – наука про майстерність ведення дитини (майстерність – ніщо інше, як здобутий і високорозвинений педагогічний досвід). Доречними й для нашого часу були б такі наукові досвідні

наукові галузі, як педевтологія (наука про вчителя) й педологія (наука про дитину).

Звернімося ще до одного авторитету, видатного науковця і лікаря В.Бехтерева (1857–1927). Його особистий внесок у науку про людину надто великий. Він створив нові наукові напрями, є визнаним класиком сучасної нейроморфології, відкрив і описав окремі утворення головного і спинного мозку. Бібліографічні довідники засвідчують про написання ним від 600 до 900 наукових праць, серед яких – понад 10 монографій.

У 1885 році Володимир Михайлович стажувався в Сальпетрієрській клініці професора Шарко (Charcot), видатного французького психоневролога, психіатра, психотерапевта. На той час В.Бехтерев уже мав значні досягнення в пізнанні морфології нервової системи, використовуючи для цього нові методики. Він скористався так званім ембріональним методом. Цей метод дав можливість не лише описувати нові структури мозку, а й також по-новому уявити архітекtonіку головного і спинного мозку та віднайти зв'язки між різними мозковими утвореннями.

У закордонному відрядженні, крім клініки, нейроморфології і нейрофізіології, В.Бехтерев опановував експериментальну психологію, яка тоді зароджувалася. Практика психіатричної клініки, як і особистий лікувальний досвід, дали змогу зрозуміти, що анатомія і фізіологія нервової системи є необхідною, але недостатньою основою для створення наукової психіатрії. Потрібна фундаментальна наука, необхідна психологія, побудована за прикладом інших природничо-наукових дисциплін на основі експериментального вивчення психічних функцій. Учений сміливо береться за створення цієї науки.

Високо оцінюючи значення психології для вирішення фундаментальних проблем психіатрії, В.Бехтерев передбачає, що і психіатрія, як клінічна дисципліна, своєю чергою, збагачує психологію, ставить перед нею нові проблеми і вирішує деякі складні питання психології. Це взаємозбагачення психології і психіатрії В.Бехтерев кваліфікує так: «Одержавши поштовх у своєму розвитку, психіатрія як наука, що вивчає хворобливі розлади душевної діяльності, надала великі послуги психології. Новітні успіхи психіатрії, зобов'язані значною мірою клінічному вивченню психічних розладів біля ліжка хворого, послужили основою особливого розділу знань, відомого під назвою патологічної психології, яка вже привела до вирішення багатьох психологічних проблем і від якої, безсумнівно, ще більшого в цьому відношенні можна очікувати в майбутньому» [7, с.12].

Працюючи в Казанському університеті на посаді завідувача кафедри психіатрії з 1885 року, В.Бехтерев провів дослідження й одержав результати, що стали відправним пунктом усіх його пошуків у сфері психології. Досліди з ушкодження рухової сфери кори мозку собаки показали, що при цьому

зникають завчені рухи, набуті в індивідуальному досвіді в процесі дресирування. Оперовані собаки не можуть користуватися своїми кінцівками для досягнення певних цілей. На V Пироговському з'їзді він виступив із пропозицією вивчати симптоми травматичних неврозів за допомогою об'єктивних методів і розглядати їх як рефлекторні реакції. Це дало йому підставу в 1896 році перейти на позиції теорії взаємодії нейронів (contact theorie), згідно з якою нервові клітини є своєрідними акумуляторами нервової енергії. Різниця в рівні напруги нервової енергії в клітинах приводить до виникнення нервового струму. Це підтверджують сучасні дослідження американських учених у галузі сучасної нейропсихології [14].

Згідно з уявленнями вченого, нервова чи психічно-нервова енергія сама по собі не тотожна психічним явищам. Для цього необхідно, щоб вона здійснювала певний шлях через відповідні структури нервової системи. У праці «Про локалізацію свідомої діяльності у тварин і людини» В.Бехтерев стверджує: «Усвідомленою є лише та частина психіки, яка виникає при русі первинного струму через філо- і онтогенетичні наймолодші утворення мозку, в яких зустрічає максимальний супротив, залежний від складності структур відповідних відділів нервової системи».

У кінці XIX – на початку XX століття В.Бехтерев звернув увагу на природні сполучні рефлекси (за термінологією І.Павлова – умовні рефлекси), що формуються в процесі набування індивідуального досвіду людини й вищих тварин. У подальшому сполучні рефлекси розглядалися ним основою всієї психічної діяльності. «Найбільш характерною особливістю нервово-психічного акту, – писав він, – є процес сполучення, що передбачає збереження слідів минулих вражень, з якими, власне, і встановлюється сполучення слідів від нового враження під впливом зовнішнього подразнення» [5, с. 36].

Розуміння психологічного досвіду як основною критерію психіки дало В.Бехтереву можливість показати, що характер психічної діяльності не визначається водночас характером зовнішніх подразнень, і побачити в механізмі «сполучення центрів» структуру, проходження через яку психічно-нервової енергії визначає суб'єктивний характер усвідомленої психічної діяльності. Із вчення про природні сполучні рефлекси виникла «об'єктивна психологія» В.Бехтерева.

Дослідження функцій мозку на основі фізіології вищої нервової діяльності, нейрофізіології переконали В.Бехтерева в тому, що всі форми психічної діяльності можуть стати предметом природничо-наукового дослідження і бути поясненими з позицій рефлекторної теорії. Ця теоретико-методологічна установка вченого, завдяки великому обшору вивчення людської особистості, привела його до створення наукової галузі, – **рефлексології**, – науки про людську особистість, яка вивчається виключно в параметрах біологічно-соціальної теорії. У цьому

виявлялося намагання подолати психофізіологічний паралелізм на основі «еволюційного» («енергетичного») монізму. Ідеться про те, що психічні процеси не можуть виникати на основі фізіологічних, як і навпаки, фізіологічні процеси – на основі психічних. І те й інше – **різні процеси єдиного нервово-психічного рефлекторного процесу**.

Оточуюча людину реальність, за В.Бехтеревим, складається з єдиної світової енергії, яка, залежно від форм її організації, на різних етапах еволюції виявляється по-різному. Світова енергія утримує в собі у потенційному вигляді й нервово-психічну енергію. Для того, щоб цей потенціал перетворився на дійсність, необхідна особливо організована система. Такою системою є **життя**. Вищою формою біологічного життя виступає нервова система. У діяльності нервової системи здійснюється єдиний нервово-психічний процес, який за умов незначності перепон у периферійних відділах органів сприймання не може виявлятися в суб'єктивній формі, «тоді як у центральних сферах, внаслідок великих перепон для руху струму, цей самий процес стає нервово-психічним з явним суб'єктивним офарбленням» [4, с. 79]. При зворотному проходженні струму суб'єктивний елемент зникає і залишаються лише фізіологічні процеси.

Використання В.Бехтеревим принципів рефлексології під час аналізу соціальних явищ привело його до створення **«колективної рефлексології»**. Саме в ній є можливість дослідження надорганічних процесів (сфера соціального життя) із допомогою таких самих об'єктивних методів, як це має місце у природознавстві й об'єктивній психології. **Неорганічний, органічний і надорганічний світ** підпорядковується одним і тим самим всезагальним світовим законам, що виявляються по-різному, залежно від складності організації відповідних систем.

Особлива роль у теоретичних дослідженнях ученого відводиться таким природним феноменам особистості, як **навіювання і гіпноз**. Вони досліджувалися з тих самих позицій, що й усі інші психічно-психологічні процеси. Користуючись гіпнозом з лікувальною метою, як учений-психолог, він вивчав його психологічні особливості в структурі свідомості особистості. Як фізіолог і біолог, він розглядав фізіологічні вияви цих процесів в їх біологічному значенні щодо еволюції вищих тварин і людини.

Значний інтерес становлять дослідження деяких особливостей гіпнозу й навіювання за допомогою штучних рухових сполучних (умовних) рефлексів. Можна стверджувати, що гіпноз і навіювання у творчості В.Бехтерева є предметом дослідження багатьох наук: психотерапії, фізіології вищої нервової системи, загальної психології, психології особистості, загальної біології, психологічної педагогіки.

Зрозуміло, що наукова діяльність-дія В.Бехтерева визначалася його лікарською професією. Один із його учнів, К.Платонов, який також спеціалізувався

в психіатрії, у своїй монографії [13], в передмові до другого видання, зауважував: «Медицина має, по суті, чотири методи лікування: медикаментозний, хірургічний, фізіотерапевтичний і психотерапевтичний, причому психотерапія, зокрема, сугестивна (лат. *suggestion*, від *suggero* – навчаю, навіюю) психотерапія, пронизує всі інші лікувальні методи» [13, с. 7]. Психіатрія при всіх її особливостях уособлює в собі педагогічне начало. На це звертали увагу К.Роджерс, А.Маслоу, З.Фрейд, А.Адлер, К.Юнг, Е.Еріксон, Е.Фром та ін. Усі вони – психотерапевти, високого світового рівня педагога, майстри сугестологічного впливу. Знову ж таки звертаємося до К.Платонова: «...Вчення про слово привертає увагу широкого кола дослідників, особливо фізіологів, лікарів і педагогів. Зараз ми вже маємо можливість достатньо правильно розуміти й оцінювати питання психотерапії, зокрема гіпнозу і навіювання» [13, с. 6].

Особливо прихильним до використання засобів лікування психіатричних хвороб, зокрема навіювання і гіпнозу, в системі учіння – виховання був В.Бехтерев. Дослідник одним із перших у Росії схвально сприйняв ідеї педології, тісно співпрацював зі співробітниками психологічної лабораторії, яку очолював О.Лазурський (діяла в складі Психоневрологічного інституту). Він виступив на I Всесвітньому педологічному конгресі в Брюсселі, що проходив 13–18 серпня 1911 року, з доповіддю «Навіювання і виховання» [2].

Кожне слово вченого і педагога актуальне так, як майбутнє (майбутнє для нього й сьогоднішнє для нас) осучаснювалося мудрістю людського таланту і його пророцтвом у майбутнє зі сторічної давнини. Чи потрібно доводити, – запевняв В.Бехтерев своїх сучасників, що «розвиток людської особистості потребує найстараннішого виховання, а між тим, як мало уваги в житті приділяється цій справі. Ми виховуємо старанно кожне плодове дерево і навіть просту квітку, ми виховуємо всяку домашню тварину і водночас мало турбуємося за виховання майбутнього потомства, і, що ще гірше – при незнанні основ виховання нерідко калічимо особистість людини, уявляючи, що робимо дещо особливо корисне ...До того ж, у повсякденній літературі так мало приділяється уваги питанням виховання, що сам предмет не всім здається зрозумілим. Ми звикли говорити про моральне, розумове, фізичне виховання. Але запитайте молоде подружжя, як варто розуміти моральне виховання, і ви переконаєтесь, що далеко не всі дадуть вам відповідь, що варто розуміти як розвиток почуття соціальної любові і співстраждання, і розвиток почуття правди й поваги до всього суспільно цінного, гарного, і розвиток почуття обов'язку чи відповідальності, а між тим в розвитку саме цих сторін особистості, як усім повинно бути зрозуміло, й полягає основа взаємовідношень між людьми».

Посилаючись на гіпнолога Тромнера, В.Бехтерев погоджується з його переконанням: «Мене дивує,

як мало інтересу приділяють навіть мудрі педагоги вченню про навіювання навіть тепер, коли відбувається оживлення ідей гуманності, визнання відомої поваги до життя й особистості дітей, хоч вже й визнається, що все виховання полягає не у виробленні послуху й дресируванні пам'яті, а в розвитку **духовного організму** (виділено автором. – Ред.) в певному напрямі, встановленому законами життя». Так само вони сходяться думкою, що вихованням створюються не «навіювані» характери, а навпаки – характери, що не піддаються сторонньому впливові. «...Взагалі всі люди здатні до впливу і зберігають цю здатність навіть після кращої школи, і притому без шкоди для свого життя. З іншого боку, **педагогічне навіювання** (виділено автором. – Ред.), якщо воно доцільне й правильно використовується, може бути лише корисним, бо кожне навіювання не тільки може викликати бажані зміни, але водночас може позбутися всіх інших явищ, які йому протидіють».

В.Бехтерев підтримував положення, що **«все виховання зумовлене навіюванням»**. Діти сприймають уявлення, які ми їм пропонуємо, без подальшої перевірки, яка не може дитиною визначатися як правильна чи неправильна, відповідна чи невідповідна тому, що дитина сприймає і засвоює. ... Дитя сприймає сказане, не вникаючи в нього, і в такий спосіб одержує перші **основні естетичні поняття та почуття**.

Перші ступені духовного розвитку взагалі залежні від навіювання. Але всі ці навіювання продовжують діяти також і в подальшому житті дорослих, бо що дитина засвоїла, як відомо, набагато міцніше, ніж те, що набувається в дорослому житті чи в пізньому віці.

Не можна сумніватися в тому, що навіювання в широкому сенсі є важливим фактором і в шкільному вихованні. В цьому відношенні вже Grosser визнавав, що навіювання у вихованні відіграє корисну роль, хоч до учіння начебто воно, на його думку, не використовується ні за жодних обставин. Проти цього положення Plecher небезпідставно заперечує, стверджуючи, що в школі учіння і виховання – нероздільні. Тож і в учінні роль навіювання не може виключатися. Відносно цього варто зважати, з одного боку, на вплив шкільного середовища, а з другого – на вплив значної кількості особистостей на окремого вихованця. У зв'язку з цим доцільне виховання потребує передусім відсторонення всього, що засобом навіювання може шкодити дитині, і підтримувати все, що може бути для неї корисним.

Автор, користуючись дослідженнями психологів, наводить дані про рівні навіюваності дітей. При дослідженні тактильних відчуттів вплив навіювання встановлено в 45%, органів зору – в 55%, органів слуху – в 65%, органів нюху – в 72,5–78,75%, смакових органів – 75%. Із 600 проведених дослідів у 390 (65%) навіюваність чітко помітно. Більш рельєфно навіюваність виявлялася в здібних учнів, ніж у

посередніх, а в них більше, ніж у менш здібних. В такому висновку допускається випадковість [2, с. 363].

Авторитет учителя (вихователя). Особистість вихователя має значно більший вплив, ніж вплив середовища. Авторитет його у будь-якому разі – важливіший фактор у шкільному житті і навіть переважає над авторитетом батьків. Авторитет учителя для дітей більш впливовий ніж батьків, яких діти знають не лише з позитивного боку, а й з негативного також. Слабкі якості вчителя для них приховані чи маловідомі. Три головні умови навіювання (**наслідування, ствердження й повторення**): виявляються й діють в учителів. Учень сприймає слова авторитетного вчителя у більшості випадків за безумовну істину. Якщо вони будуть часто повторюватися, то в нього не може виникати жодного сумніву. В цих випадках під час виконання педагогічної дії настрої учителя завжди безпосередньо передаються учневі. Тут постає питання про роль навіювання в самому викладанні. Немає необхідності доводити, що елемент навіювання багато в чому залежить від самого вчителя, його авторитету, вміння впливати на учнів і своїм прикладом, і способом викладу нового предметного матеріалу.

Зрозуміло, що із системи викладання має бути усунено все те, що пригнічує вразливість учня й не дає йому естетичного задоволення від сприймання навчального матеріалу. Гнітючим чинником у викладанні є страх дитини. Ось чому строгість учителя, що переходить межу міри, ніколи не може бути корисною умовою для учня. Не можна не визнавати щодо цього суттєвої шкоди екзаменаційної системи в умовах тієї атмосфери, в якій вона відбувається. Емоція страху від екзамену паралізує зазвичай майже кожного школяра. Звертаючись до експерименту, який після екзамену провів Plecher, запропонувавши написати твір на тему «Наші шкільні іспити», В.Бехтерев наводить вражаючий результат. Всі учні, крім одного, написали про страх, який вони відчували і який заважав їм правильно розв'язувати задачі. Щодо цього, періодична перевірка знань упродовж року, позбавлена екзаменаційної необхідності, безсумнівно, має перевагу.

Загальноновживана форма викладання і перевірки знань із використанням запитань доволі оптимістична для учнів, але має також недолік, пов'язаний із їх формою. Вони часто спрямовуються так, що учнівський оптимізм швидко згасає. Кращим засобом проти цього може бути розвиток і посилення демонстраційного викладання.

Далі варто звернути увагу на очікування, яке сприяє навіюванню, і це вчителю необхідно враховувати. Очікування може бути корисним, якщо педагог попередньо готує учнів до найважливішого пункту свого викладу, але воно може бути й шкідливим, оскільки постає загроза самонавіювання. Тут треба використовувати єдиний засіб – **самостійну роботу учнів** (самоучіння). Важливим засобом може стати самоперевірка учнями своїх досягнень із високим рівнем власного критичного мислення.

У набуванні знань необхідно використовувати всі органи дитини, а не лише слухові.

Самостійна робота дає змогу бути незалежним не лише від самонавіювання, а й непомірного впливу вчителя й навчального матеріалу. Вона розвиває самовизначення своєї сили й створює довіря до себе, що впливає, своєю чергою, на характер і волю. Але як не важливо підтримувати й розвивати самостійну роботу думки шляхом переконання й розвитку критики, необхідно мати повсякчас на увазі: *матеріал, що покладений в основу характеру, дається навіюванням як безпосереднім прищепленням ідей та почуттів.*

Водночас в усіх тих випадках, де йшлося про вже сформовані «нерозумні» звички чи інші якісь ненормальні вияви, необхідно, по можливості, застосувати систематичне лікарське навіювання, яке може бути гіпнотичним навіюванням, чи навіюванням у стані бадьорості, чи тим або іншим видом психотерапії.

Свідомість, навіювання, гіпноз. «Рефлексологія» й «енергетизм» В.Бехтерева піддавалися ідеологізованій нищівній критиці. Складалося враження, що він не тільки не досліджував проблему свідомості, а й заперечував її. Насправді, істина мала зворотний вияв і зворотню сутність. Уявлення вченого про навіювання й гіпноз, їх сугестивну зумовленість органічно пов'язані з його поглядами на сутність і структуру свідомості, співвідношення свідомого й несвідомого.

В актовій промові «Свідомість і її межі» 8 жовтня 1888 року в Казанському університеті В.Бехтерев визначив свідомість як «те суб'єктивне офарблення чи те суб'єктивне, тобто внутрішнє, безпосередньо нами сприйнятий стан, яким супроводжуються багато з наших психічних процесів. Завдяки цьому суб'єктивному офарбленню, ми можемо розмежовувати наші психічні процеси за їх складністю і тими чи іншими притаманними їм особливостями» [8, с. 7].

В.Бехтерев розрізняв дві форми усвідомленості психічних процесів. Перша з них – «ступені ясності свідомості». Друга форма усвідомленості, за В.Бехтеревим, полягає в наявності у свідомості різних психічних процесів, які відрізняються за змістом і ставленням до особистості, до її «Я». У цьому аспекті, – наголошував він, – краще було б говорити «про спеціальні види свідомості, враховуючи складності її змісту, а не рівні самої свідомості».

Структурно **спеціальну свідомість** можна відтворити так:

– нижча, початкова форма, в якій ще немає ніяких чітких представлень, крім сприйняття власного існування, крім того, що є «Я» і щось інше, невизначене;

– виокремлення групи уявлень про «Я» як суб'єкт, на відміну від «не-Я» чи об'єкт. На цьому етапі постає самосвідомість, уявлення про самотність і неповторність індивідуального людського існування;

– «свідомість простору», коли людина може створювати просторові уявлення про навколишній світ;

– «свідомість часу»;

– «свідомість власної особистості». У ній панують елементи, що складають неповторне інтимне ядро особистості. До нього належать передусім уявлення про моральні, релігійні, правові й інші норми, перші вияви волі людини як найхарактернішої риси її людської сутності;

– вищий рівень свідомості – стан психіки людини, коли вона, з одного боку, володіє здатністю за бажанням вводити у сферу свідомості ті чи інші її попередні уявлення, а з другого, може усвідомлювати потік психічних процесів, причини свого почуттєвого стану і наслідків своїх вчинків. Здібність самопізнання і самозвітності є характерною ознакою повної свідомості.

Ці форми свідомості В.Бехтерев розглядав як «різні ступені розвитку її змісту». Кожен із рівнів організації свідомості не лише має власні характеристики, а й передбачає, утримує в «знятому вигляді» особливості, властиві всім попереднім, нижчим ступеням розвитку свідомості, примітивнішим, архаїчним її структурам» [8, с. 37–38].

Підпорядкуванню структур свідомості, основним способам її функціонування відповідають й основні етапи її розвитку в онтогенезі кожної окремої людини. На ранніх етапах розвитку особистості постають більш прості ступені у структурі свідомості, на пізніших – складніші й багатші за змістом. За деяких патологічних процесів розпад свідомості відбувається у зворотному прогресивному розвитку послідовності: те, що з'явилося пізніше в індивідуальному розвитку, піддається гальмуванню чи руйнується раніше за інші форми свідомості. Передусім втрачається здібність самосвідомості виробляти активні вольові дії і довільну увагу. Пригніченню чи деструкції підлягають моральні норми особистості, і лише після цього відбуваються зміни у свідомості часу й простору.

Розробляючи концепцію свідомості, В.Бехтерев приділяв велику увагу явищам перцепції й апперцепції. Згідно з науковою традицією, перцепцію він розумів як процес, завдяки якому те чи інше враження доходить взагалі до свідомості, а під апперцепцією – процес, згідно з яким зовнішні враження входять у сферу ясної «повної» свідомості.

Необхідно віддати належне В.Бехтереву, що він перший із російських психологів 1920–1930-х років назвав досвід критерієм психологічної науки, а отже, й психологічного розвитку особистості. В принципі, апперцепція – це досвідне сприймання. Зважаючи на цілісність особистості і континуум усіх психологічних категорій, коли все в одному, а одне – це все разом (діалектика одиничного й загального), вчений мав право сказати: «Сила почуття, яким, завдяки тим чи іншим асоціаціям, супроводжується уявлення – ось що в даному разі слугує причиною, що це уявлення вводиться в пункт більш ясної

свідомості» [8, с. 27]. В «об'єктивній психології» і «рефлексології» свої погляди на сутність свідомості В.Бехтерев розвивав у вченні про *особисту й загальну свідомість, активне й пасивне сприймання й увагу (зосередження)*.

Особиста свідомість і активне сприймання – це та свідомість, що складає сутність нашого «Я» разом з усіма підпорядкованими йому явищами психічного життя. Загальна свідомість із пасивним сприйманням – це ті явища психіки людини, які не перебувають у тісному взаємовідношенні з «Я-особистості».

Особиста свідомість є вищим у розвитку й найбагатшим за змістом ступенем свідомості. Вона пов'язана передусім із вольовими процесами і активною увагою. Саме воля й активна увага, а також активне сприймання є важливішими складовими людського «Я», особистої свідомості у пізнанні й практичному перетворенні світу. Завдяки волі людське «Я» «впливає у певний спосіб на навколишній світ, активна увага отримує із зовнішнього сприймання певні враження, які «вступають в тісне співвідношення з останнім, стаючи міцним його набутком» [6, с. 629].

Самостійність, самодостатність і самодіяльність особистої сфери В.Бехтерев вбачав не лише в особливому її відношенні до потреб, а й в особливому реагуванні організму на зовнішні подразники, зумовлені виключно минулим досвідом впливів на внутрішньоорганічні процеси. Тут відіграє важливу роль сукупність наслідків від органічних рефлексів і рефлексів, викликаних зовнішніми подразниками. Ця особистісна сфера органічного характеру, що базується на минулому досвіді, є активною основою самостійного ставлення до навколишнього світу.

Особистісна сфера людини не обмежується відбитками лише сполучних рефлексів, пов'язаних з органічними потребами. У тісному зв'язку з ними відбувається утворення відбитків, спричинених тими чи іншими умовами суспільного життя. З особистої сфери органічного характеру розвивається соціальна особистісна сфера. Вона є базисом моральних і соціальних відносин між людьми. Ця соціальна особистісна сфера, піднімаючись до оцінки соціальних відносин, приводить до утворення цілісної особистості, тобто, особистості як самобутнього індивідууму. Особистість «є психічний індивід з усіма його самобутніми особливостями, індивід, представлений самодіяльною істотою по відношенню до оточуючих зовнішніх умов» [3, с. 631].

Усі форми психічної діяльності людини пов'язані з її «Я» та є результатом взаємодії особистої і загальної свідомості. При цьому «особиста свідомість» відіграє роль, ймовірно, енергетичного заправного начала, «яке слідує за загальним ходом процесу мислення і уважно ставиться до його кінцевого результату, тоді як вся складна підготовча робота, що дає матеріал для творчості і мислення, зобов'язана передусім сфері загальної свідомості» [6, с. 636].

Загальна свідомість відрізняється від особистої за двома суттєвими ознаками: вона позбавлена керівного начала і не може довільно входити в особисту. Сфера загальної свідомості підпорядковується законам здорового глузду і моральним нормам. Тому загальна свідомість органічно пов'язана з особистою загальною логікою, моральними нормами. Будучи психологічною за суттю, вона очікує своєї суб'єктизації і переходу в активні фази психологічного досвіду індивіда, поглиблюючи й наповнюючи їх відповідним змістом. Подібне доводиться складністю рухів загінтованого і тим, що «особи різною моральністю ставляться неоднаково до навіювань, які зачіпають їх честь, моральні та релігійні переконання» (В.Бехтерев).

Досліджувалися також і механізми, за допомогою яких психічні процеси, що здійснювалися у сфері «загальної свідомості», переводилися в сферу «особистої свідомості». Цими механізмами В.Бехтерев вважав: подібність (схожість), асоціації, сновидіння, галюцинації, звучання власних думок.

Розуміючи гіпноз як видозмінений сон, подібний у своїх глибоких станах до природного сомнамбулізму, вчений відзначав повне чи часткове згасання в ньому «особистої» свідомості і перехід до «сфери загальної», «безособистісної» свідомості. Критична і контролююча роль «особистої» свідомості зводиться до мінімуму. Тому стан гіпнозу є сприятливим випадком для всіляких навіювань, що вступають у сферу «загальної свідомості» безконтрольно.

«Особиста» свідомість під час навіювання не бере участь у психічних процесах, що відбуваються на рівні «загальної» свідомості, але активно й довільно може користуватися результатами цих процесів. Тому навіювання може розглядатися як своєрідне усвідомлення й водночас ірраціональний психічний процес, що має винятково значущу роль в індивідуальному й суспільному житті людини.

В.Бехтерев, як і інші психоаналітики, вважав, що гіпноз і навіювання є «архаїчними» формами психічної діяльності, порівняно з логічним мисленням, вбачаючи їхні вияви й існування в «загальній свідомості». Момент «архаїзації» у стані гіпнозу тварин (досліди на собаках) відзначав І.Павлов. Спостерігалася своєрідна «дисоціація» умовного слинного рефлексу: гальмування цілеспрямованих рухів тварини і збереження слиновиділення як більш древньої й автоматизованої (вегетативної) функції. З «архаїзацією» психічної діяльності в гіпнозі і навіюванні В.Бехтерев пов'язував великі зрушення не лише у психічних, а й фізіологічних функціях людського організму (чуттєвість, серцево-судинна система, дихання, ендокринні зміни тощо). За допомогою навіювання можна регулювати порушені фізіологічні функції психологічними засобами, в чому й полягає могутність психотерапії, взагалі будь-якого слова як фізіологічного, лікувального, навчального й виховного факторів.

Література

1. Басов М.Я. Общие основы педологии / М.Я. Басов. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1928. – 744 с. – С. 379.
2. Бехтерев В.М. Внушение и воспитание / В.М. Бехтерев // Гипноз. – СПб.: Сталкер, 1999. – 384 с. – С. 350–379.
3. Бехтерев В.М. Личные рефлексy / В.М. Бехтерев // Вестник психологии, криминальной антропологии и педологии. – 1912. – Т. IX. – Вып. 1.
4. Бехтерев В.М. Общие основы рефлексологии человека / В.М. Бехтерев. – Л., 1926. – С.79.
5. Бехтерев В.М. Объективная психология / В.М. Бехтерев. – СПб., 1907. – Вып.1. – С. 36.
6. Бехтерев В.М. О личном и общем сознании / В.М. Бехтерев // Вестник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма. – 1904. – Вып. 9. – С. 629.
7. Бехтерев В.М. Психология и жизнь / В.М. Бехтерев. – СПб., 1904. – С.12.
8. Бехтерев В.М. Сознание и его границы / В.М. Бехтерев. – Казань, 1888. – С. 37–38.
9. Воробьёва Л.И. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода / Л.И. Воробьёва, Т.В. Снегирёва // Вопросы психологии. – 1990. – №2.
10. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии // Собр. соч.: в 6-и т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.1. – 489 с.
11. Лактионов А.М. Координаты индивидуального опыта / А.М. Лактионов. – Харьков: Бизнес информ, 1998. – 491 с.
12. Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М., 1960. – Т. 18. – 363 с.
13. Платонов К.И. Слово как физиологический и лечебный фактор / К.И. Платонов. – М.: Медгиз, 1962. – 530 с.
14. Хансон Рик. Мозг и счастье. Загадки современной нейрорпсихологии / Рик Хансон, Ричард Мендиус; пер. с англ. В.А. Штаерман. – М.: Эксмо, 2011. – 320 с. – (Психология. Мозговой штурм).

трансформаційних і адаптаційних процесів тощо. На основі важливого наукового положення В.Бехтерева про психологічний досвід як основний критерій людської психіки виокремлюється наукова проблема суггестологічної зумовленості розвитку психологічного досвіду.

Ключові слова: психологічний досвід, особистість, цілісність особистості, суггестологія, діяльність, дія, навіювання, гіпноз, психологічні континуум-категорії.

Иван ЗЯЗЮН

Суггестологическая природа психологического опыта личности

В статье рассматривается проблема психологического опыта как доминантной основы «Я-концепции» личности. Обосновывается, что по своему определяющему преимуществу в жизни человека, с одной стороны, и по уровню неразработанности, с другой, психологический опыт в наше время относится к разряду таких духовных образований, вне которых не совершается ни одно человеческое дыхание, ни один миг личностной жизнедеятельности – мышления и творчества, учения и воспитания, благополучия и неудач. Подчеркивается: в научном анализе проблем психологического опыта, когда без него любое исследование в системе «человек–человек» не может быть достаточным и до конца законченным, приобретает неоспоримую важность проблема выделения исходного понятийного ряда индивидуального психологического опыта. К нему относятся: определение категориального пространства опыта, основные принципы его формирования и развития, системнообразующий фактор развития, структурно-динамическая организация уровней и подструктур, характер трансформационных и адаптационных процессов. На основе важного научного положения В.Бехтерева о психологическом опыте как основном критерии человеческой психики выделяется и исследуется научная проблема суггестологической обусловленности развития психологического опыта.

Ключевые слова: психологический опыт, личность, целостность личности, суггестология, деятельность, действие, внушение, гипноз, психологические континуум-категории.

Ivan ZIAZIUN

Suggestological nature of psychological experience of a personality

Psychological experience is the dominant base of an individual «I-concept». According to its determining character in a person's life on the one hand, and to the unsatisfactory level of its study on the other hand – nowadays psychological experience is such a spiritual phenomenon without with neither a person's breath nor a moment of his life take place – thinking and creative work, teaching and education, wellness and mishaps. In the scientific analysis of psychological experience, without which any research of the system Person-Person can not be profoundly completed, the question of determining the definitions in individual psychological experience acquires undoubted importance. The following aspects are considered: categorical essence of

Анонції

Иван ЗЯЗЮН

Суггестологічна природа психологічного досвіду особистості

У статті розглядається проблема психологічного досвіду особистості як ексклюзивної домінуючої підвалини її «Я-концепції». Обґрунтовується, що за своєю визначальною перевагою в житті людини, з одного боку, і рівнем нерозробленості, з другого, психологічний досвід у наш час відноситься до таких духовних утворень, поза якими не відбувається кожен подих людини, кожна мить її життєдіяльності, мислення й творчості, учіння й виховання, благополуччя й невдач. Наголошується: в науковому аналізі проблем психологічного досвіду, коли без нього будь-яке дослідження в системі «людина–людина» не може бути остаточною й до кінця закінченим, набуває важливості проблема виокремлення висхідного поняттєвого ряду індивідуального психологічного досвіду. До нього належать: визначення категоріального простору досвіду, основних принципів його формування й розвитку, системоутворювального фактору, структурно-динамічної організації, рівнів і підструктур, характеру

experience; the main principles its formulation and development; systematical factor of its development; structural and dynamic organization of the levels and substructures; the character of the transformation and adaptation processes. The scientific question of suggestological dependence of the psychological experience developmentis determined

and considered on the important basis of V.M. Behterev's scientific principle of psychological experience as the main criterion of human psychics.

Keywords: psychological experience, personality, personal integrity, suggestology, activity, act, suggestion, hypnosis, psychological continuum-categories.

КОЛИ ВЕРСТАВСЯ НОМЕР

«Умирають майстри, залишаючи спогад як рану...»

Пам'яті Івана Зязюна

29 серпня 2014 р. перестало битися серце директора Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, доктора філософських наук, професора, академіка НАПН України, міністра народної освіти України (1990–1992 рр.) Івана Андрійовича Зязюна.

Відомий український вчений, філософ, педагог, організатор освіти Іван Андрійович Зязюн пройшов шлях від вихователя гірничопромислового училища, завідувача сільського клубу до ректора Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, директора науково-дослідного інституту Національної академії педагогічних наук України, міністра народної освіти України.

З 1989 р. Іван Зязюн – дійсний член АПН СРСР, з 1992 – дійсний член АПН України, з 1995 – член Президії АПН України. У 1998–2000 роках – президент Міжнародної Макаренківської асоціації.

У 1993 р. Іван Андрійович Зязюн став директором-організатором Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (нині Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України). На посаді директора Інституту незмінно працював 20 років.

Основні напрями наукової діяльності Івана Андрійовича Зязюна: філософія освіти, теорія і методика професійної освіти, естетичного виховання, педагогічна естетика та етика. Він – фундатор нового напрямку педагогічної науки й засновник наукової школи з проблем педагогічної майстерності. Основні положення теорії і технології педагогічної майстерності втілено в підручнику «Педагогічна майстерність», який має п'ять видань і перекладений іноземними мовами, зокрема польською та російською. Теорія педагогічної майстерності Івана Зязюна не має аналогів у світі. Її інноваційність, педагогічна ефективність та вагомість результатів впровадження зумовили швидке поширення педагогічної майстерності у вітчизняній і зарубіжній педагогічній освіті (Японія, Польща, Росія, Білорусь та інші країни). Іван Андрійович – автор майже 500 наукових праць, у тому числі монографій, підручників,

навчальних та навчально-методичних посібників для студентів і викладачів вищих педагогічних навчальних закладів, учителів загальноосвітніх шкіл, аспірантів та докторантів.

Під науковим керівництвом Івана Андрійовича Зязюна підготовлено і захищено 20 докторських і 20 кандидатських дисертацій. Він був головою та членом спеціалізованих вчених рад, виступав офіційним опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій, активно пропагував ідеї особистісно орієнтованої, гуманістичної педагогіки. З ініціативи І.А. Зязюна в різних регіонах України створено 26 центрів педагогічної майстерності, об'єднаних навколо Всеукраїнського центру педагогічної майстерності у складі Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, Кіровоградського національного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, педагогічно-меморіальних музеїв А.С. Макаренка у с. Ковалівка і м. Кременчук Полтавської області, а також музейних комплексів В.О. Сухомлинського, І.Г. Ткаченка та О.А. Захаренка.

Івану Андрійовичу Зязюну були притаманні найкращі людські якості: ерудиція, гуманізм, порядність, чесність, принциповість. У 1998 році американський біографічний інститут обрав Івана Зязюна «Людиною року». Він – заслужений працівник вищої школи УРСР, повний кавалер ордена «За заслуги», нагороджений орденами «Дружби народів», «Трудового Червоного Прапора», медаллю НАПН України «Григорій Сковорода», нагрудними знаками «Антон Макаренко», «Ушинський К.Д.» та ін. Користувався великою повагою, еталонним авторитетом і заслуженою любов'ю...

Президія Національної академії педагогічних наук України, Відділення професійної освіти і освіти дорослих НАПН України, вся наукова громадськість глибоко сумує і висловлює щирі співчуття рідним і близьким Івана Андрійовича Зязюна.

За інф. прес-служби НАПН України